

III. RÉSZTVEVŐ MEGFIGYELÉS

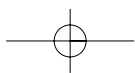
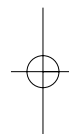
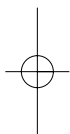
Bevezetés	73
Elmélettörténet	74
Kívülállás, belülállás	78
Etikai kérdések	79
A résztvevő megfigyelés ábécéje	81
Esettanulmányok és példák	94

Keretes írás:

A kutató és a terep viszonya a századfordulón	75
---	----

Szöveggyűjtemény:

- *Vörös Miklós és Frida Balázs: Terepek és emberek.
Az antropológiai terepmunka archetípusa és későbbi alakváltozásai .....* 395
- *Bronislaw Malinowski: A nyugat-csendes-óceáni térség argonautái.
Bevezetés: a kutatás tárgya, módszere és alkalmazási területe .....* 417

Bevezetés

A *résztevő megfigyelés* elsősorban a kulturális antropológiában használt adatgyűjtési technika. A módszertant kezdetben az Európától távoli és ismeretlen nyelveken beszélő népcsoportok kultúrájának és társadalmának tanulmányozására fejlesztették ki. Az antropológus kutató gyakran néprajzi felfedezőnek is tekintette magát. A módszertan napjainkig használja a hősor kulcskifejezéseit: *terep, beilleszkedés, nyelvtanulás, az eredmények tolmácsolása* stb.

Napjainkra a korábban „archaikusnak” tekintett kultúrák többnyire átestek egy modernizációs folyamaton, illetve – ettől részben függetlenül – a korábnál nagyobb mértékben fordult a kulturális antropológia érdeklődése a saját társadalom megismerése felé. A részttevő megfigyelés azonban a kortárs társadalom megismerésére is alkalmas módszernek bizonyult. Kifejezetten ajánlható helyi társadalmak, kistérségi vagy települési lakóközösségek vizsgálatakor, elsősorban a kutatások kezdeti szakaszában.

A részttevő megfigyelés napjainkig is sok elemet megőrzött a századfordulós hősor idejéből. A kutatás fontos eleme, hogy a kutató *felfedezőnek* tekintse magát: A terepet még akkor is ismeretlennek kell tekinteni, ha történetesen a saját házunk táján vizsgálódunk. Bár a kutató rendszerint igyekszik tájékozódni kutatása leendő helyszínéről, fontos, hogy a terepre érkezve félre tudja tenni előzetes ismereteit, prekoncepcióit, sőt, saját korábbi tapasztalatait is. A terepen azután – igazi felfedzőként – nyitott szemmel kell járnia, az olvasmányélmények, statisztikák helyett elsősorban saját tapasztalatokat és személyes élményeket kell gyűjtenie. A tapasztalatokat sem kell készpénznek venni: a kutatónak mindig készen állnia annak felismerésére, hogy addigi megfigyelései és értelmezései tévútra vitték. Ilyenkor bátran félre kell tenni a régi értelmezéseket, és újakat kell találni helyettük. A kutatómunka végső célja az *interpretáció*, vagyis az összegyűjtött tapasztalatok és belülről jövő értelmezésük lefordítása a többi kutató és a szélesebb közönség részére.

Sokan gondolják, hogy a részttevő megfigyelés végzéséhez különleges képességekre, például átlagon felüli érzékenységre, önfegyelemre és empatikus képességre van szükség. Jelen írás üzenete szerint a részttevő megfigyelés lényege nem a képesség, hanem az őszinte, belülről fakadó érdeklődés a terep és az ott élő emberek iránt. Az antropológiai jellegű felfedezéshez napjainkban éppúgy elengedhetetlen a kíváncsiság és a kalandvágy, mint valaha a századfordulón. Ha a kutató érdeklődése nem lankad, a terepmunka átlagos képességek birtokában is sikeres lesz, sőt a legtöbb képesség menet közben fejleszthető.

Elmélettörténet

Bár a különböző kultúrákról szóló híradások jószereivel az írásbeliség hőskorával egyidősek, a kultúrakutatás mint önálló diszciplína csak viszonylag későn, a XIX. század második felében alakult ki, tehát később, mint a természettudományok többsége vagy a közgazdaságtan. A világ első antropológia tanszékét Nagy-Britanniában alapították, az első főállású antropológus Edward Burnett Tylor volt. Ezzel szinte egy időben alakult ki a kultúrakutatás kelet-európai iskolája, a néprajz, néhány évtizeddel később pedig a kulturális antropológia az Egyesült Államokban. (A századforduló és a későbbi idők kultúrakutató gyakorlatáról és a résztvevő megfigyelés kialakulásáról alaposabb áttekintést nyújt szöveggyűjteményünkben *Vörös Miklós és Frida Balázs* írása.¹)

A brit és a francia etnológia és antropológia nagynevű professzorai kezdetben távoli népekről szóló híradások feldolgozásával foglalkoztak, de maguk nem mentek terepre – egy későbbi kifejezés szerint „karosszék-antropológusok” voltak.

Bár J. Baldwin Spencer és Francis J. Gillen ausztráliai kutatásai 1894-től kezdve ráirányították a figyelmet a helyismeret és a terepen tartózkodás jelentőségére, a következő évtizedek jellegzetes antropológus figurája még az íróasztalnál maradt.

Bronislaw Malinowski, a lengyel származású brit antropológus az első világháború elején kezdett terepmunkát a brit birodalom egy eldugott szegletében, a Trobriand-szigeteken. A terepen töltött évek alatt fokozatosan ismerte fel az intenzív terepmunka előnyeit. Kezdetben nyelvészeti kutatásokat végzett, majd nyelvtudására alapozva belülről ismerte meg a helyi társadalmat. Összefoglaló tanulmánya 1922-ben jelent meg, és óriási szakmai sikert aratott. A kötet bevezetőjében fogalmazta meg Malinowski a résztvevő megfigyelés módszertani alapvetéseit – írása szöveggyűjteményünkben magyarul olvasható. Az üzenet lényege, hogy úgy kell terepmunkát végezni, mintha hosszú évekre számúznának minket egy ismeretlen nyelvű, vademberek lakta szigetre. Semmilyen szabályt, viselkedést, normát ne tartsunk magától értetődőnek, mindent kérdőjelezzünk meg, és minden kérdésre helyben és a helyiektől igyekezzük megtalálni a választ.

Halála után kiadott személyes naplója tanúsága szerint terepmunkája kezdetén Malinowski azzal a felsőbbbségtudattal viszonyult a „bennszülöttekhez”, mint a gyarmatosítás korában általában a fehér ember a feketékhez. Példa erre, hogy

¹ Magyar nyelven lásd még: Borsányi László 1988: Megfigyelési technikák az etnológiai terepmunkában. *Ethnographia* 99 (1): 53–82.; Kézdi-Nagy Géza 2000–2001: Terepmunka módszertan az antropológiában. *Kultúra és közösség*, 4 (5); 5 (1): 85–90.

sátrát egy helyi település kellős közepén, ha úgy tetszik, főterén verette fel. Malinowski hosszú ideig tartó tanulási folyamat közben jött rá arra, hogy ha igazi információkat akar szerezni a helyi társadalomról, akkor ezt csak egyenrangú félként, partnerként teheti meg. Terepmunkája fontos állomása volt, hogy elbontotta a sátrát, és beköltözött egy helybéli barátja házába.

A különböző kultúrák egyenrangúságának elve lett a *történeti partikularizmus* talaján álló antropológia egyik vezérfonala. Az Egyesült Államokban *Franz Boas* nyomán a Columbia Egyetemen kialakuló *kulturális relativista* antropológia a terepmunka során is a kultúrák egyenrangúságát tartotta szem előtt, ezért a kutató és a terep kölcsönösségen alapul, szimmetrikus viszonya általános elvárásá vált. (A kutató és a terep viszonyával kapcsolatban lásd *keretes írásunkat*.)

A kutató és a terep viszonya a századfordulón
az evolúciós és a kulturális relativista antropológiai
gyakorlatban és a néprajzban

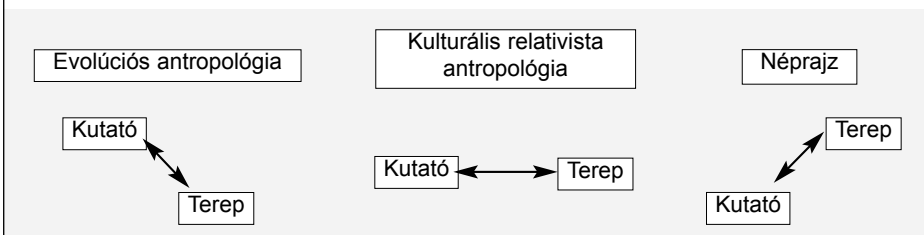
A XIX. század és a századforduló brit és francia kultúrakutatói (antropológusok és etnológusok) az egyenes vonalú társadalmi evolúció talaján álltak, azaz feltételezték, hogy a különböző kultúráknak ugyanazt a fejlődési utat kell bejárniuk. E szerint az elképzelés szerint a fejlett kultúrák (civilizációk) egy zártkörű klubot alkottak, amely azokból a népekből állt, akik ismerték a szikratávíró, vasutat, és számos további fontos technikai vívmányt. Ha a kutató kilépett ebből a közezből, (akár kulturális antropológusként, hogy a gyarmatok és a nagyvilág népeinek felfedezésére induljon, akár pedig régészként, hogy régebbi korok emlékeit vizsgálja), úgy tapasztalta, hogy a magánál fejletlenebb népekkel találkozik. A kutató és a terep viszonya aszimmetrikus volt, a kutató fejlettebbnek tartotta magát, mint a terepen található közeg. Az evolúciós

irányzatok közé tarozó *szociáldarwinista* elképzelések még azt is megfogalmazták, hogy a kevésbé fejlett népcsoportok menthetetlenül ki fognak pusztulni.

Ugyanekkor Európa keleti felén a kutatók felfedező szenvedélye elsősorban nem távoli népek, hanem saját országuk falusi társadalma felé fordult. Szemléletük sok szempontból hasonló volt nyugati kollégáikéhoz, például ők is felfedezőknak tartották magukat, és szintén a minél ősi, eredetibb kulturális jegyeket keresték. Saját kultúrájuk vizsgálata során viszont a fejletlenség jegyeit egyúttal az ősi jelleg bizonyítékának is tekintették. A paraszti és pásztor-társadalmak kulturális sajátosságait „ősi” és „autentikus” jellege miatt *értéknek* tartották. A kutató és a terep

közötti viszony fordított volt, mint az evolúciós antropológia esetében: a századforduló néprajzkutatója úgy tekintett a terepre, mint a romlatlan, ere-

deti értékek kútfejére, amelyhez képest saját városi közege „romlott” és „meghasonlott” volt.

3.3. ábra. A kutató és a terep viszonya

Az orosz néprajzkutató, *Mikluho Maklaj* a pápuák között, a mai Maklajparton végzett fizikai antropológiai és kultúrakutatói révén igazolta, hogy a pápuák is emberek. Például megállapította, hogy fejükön hajzat, nem pedig szőrzet található – ez akkoriban tudományos vita kérdése volt! Feltételezte, hogy minden ember eredete közös, azaz nincsenek különböző fajok az emberiségben belül.²

Maklajhoz hasonló kutatásokat és következtetéseket később Franz Boas fogalmazott meg újra. Boas alkotta meg a *történelmi partikularizmus* fogalmát,³ mely szerint minden kultúra fejlettsége csak a rá jellemző természeti és társadalmi feltételek között értelmezhető. Az emberiség feltehetően egy közös őshazából rajzott szét, ám a különböző területeken eltérő módon kellett alkalmazkodnia. Az alkalmazkodás egy módja lehetett például, hogy a kis eltartóképességű területeken kevesen

telepedtek meg, egy másik módja pedig, hogy a földművelés öntözésének biztosítására nagy népességet igyekeztek egy helyben tartani. Egy kultúra eredményei más természeti és társadalmi adottságok közepette nem lennének hasznosak. Épp ezért a nagyobb vagy kisebb népesség, egyszerűbb vagy összetettebb eszközhasználat nem jelent fejlettségbeli különbséget. A kultúrák egyenrangúságának szociáldarwinista magyarázata is van: épp azért tekinthető minden kortárs kultúra a maga körülményei között a „legfejlettebbnek”, mert fennmaradt egészen napjainkig. A *kulturális relativizmus* alapján a kutató és a terep viszonya szimmetrikus: a kutató, a terep és minden más kultúra alapvetően egyenrangú. A kutató nem tartja saját kultúráját magasabb civilizációs fokon állónak, és értékeket sem keres a terepen.

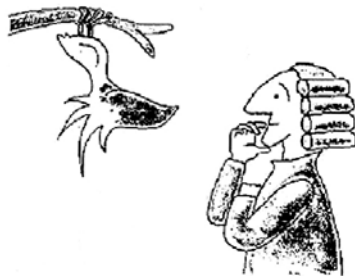
² Maklaj, Mikluho 1873: Az Új-Guinea Maklaj-partvonal mentén élő pápuák antropológiai leírása. *Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlandsch Indie*. Deel XXXIII, 225–250. Másodközlésben: *Putyeseesztviye*, 1923/3 324–348, *Putyeseesztviye*, 1940/4. 207–220.

³ Boas, Franz 1911: *The Mind of Primitive Man*. New York: Macmillan; Boas, Franz 1948: *Race, Language and Culture*. New York: Macmillan.

A résztvevő megfigyelés módszertana a századforduló óta alapvetően nem változott, két nagy elméleti vita mégis nagy hatással volt a terepmunka gyakorlatára. Az egyiket a kutatók és kutatók közötti aszimmetria miatti morális, etikai jellegű probléma váltotta ki a hatvanas–hetvenes években, a másikat pedig a kultúra fogalmáról szóló ismeretelméleti, szakmai jellegű diskurzus, körülbelül ugyanekkor. (Magukról a vitákról és a résztvevő megfigyelés gyakorlatára kifejtett hatásokról, valamint a terepmunkára hatást gyakorló további szellemtörténeti irányzatokat bővebben tárgyalja *Vörös Miklós* és *Frida Balázs* tanulmánya jelen kötet szöveggyűjteményében, ezért itt mindezekre csak leegyszerűsítve utalunk.)

A gyarmatbirodalmak felbomlását követően a harmadik világ országaiban gyakran érte vád az akkori antropológiát, hogy a gyarmati, illetve az imperialista rendszer kiszolgálója. A legfontosabb kérdés az volt: ki ír kiről, azaz miért fehér emberek írnak színes bőrű emberekről? Milyen jogon tartják magukat felfedezőknak az antropológusok, amikor azok a népek, akiket „felfedeznek”, mindig is tudtak saját létezésükről? A dilemmát illusztrálja az alábbi, hazai kötetben megjelent karikatúra:⁴

A kakadút James Cook, a nagy utazó fedezte fel a XVII. században

Az előbbi esemény a kakadú szemszögéből

A „ki kutathat kit?”-vita, bár hosszú ideig válságot okozott az antropológiai terepmunka gyakorlatában, termékenynek bizonyult, és végül hozzájárulhatott egy új szemlélethez, amely egyfelől a saját kultúráját felfedezőként vizsgáló antropológus megjelenéséhez, másfelől pedig a hátrányos helyzetben, deffenzívában lévő kulturális csoportokért személyes felelősséget vállaló és aktívan ténykedő *akcióantropológia* kialakulásához vezetett.

⁴ Rákoss Péter 1988: *Ismeri Ön a kakadút?* Budapest: Móra Kiadó.

78 TELEPÜLÉSKUTATÁS

A másik vita, ami nagy hatással volt a terepmunka gyakorlatára, a kultúra fogalmáról folyt. Kevés olyan diszciplína van, amely olyan kevésbé tudná meghatározni kutatása tárgyát, mint épp az antropológia. A kultúra fogalmának napjainkra sok száz definíciója létezik, de ezek közül egyik sem vált általánosan elfogadottá a szakmában. Az ötvenes–hatvanas évekig jobbra úgy gondolták, hogy a kultúra a viselkedésben ragadható meg. Részben Claude Lévi-Strauss strukturalista elméletének⁵ hatására (amely az emberi gondolkodás univerzális struktúráit igyekezett megragadni), részben pedig a modern nyelvészet fejlődésének köszönhetően a hatvanas években előtérbe került egy olyan szemlélet, amely szerint a kultúra az azt képviselő szimbólumokban nyilvánul meg, és ezért a jelentésekben, szűkebb megközelítésben a szavakban és a nyelv struktúráiban ragadható meg. A hatvanas évek óta, ennek köszönhetően, a terepmunka során a helyi jelentések (szavak és szimbólumok) gyűjtése elsődleges feladattá vált. Clifford Geertz⁶ a *Sűrű leírás* című, magyarul is hozzáférhető, programadó írásában arra hívta fel a figyelmet, hogy a helyi jelentések csak saját kulturális kontextusukban értelmezhetők. Üzenete szerint ezért a jelentéseket és a helyi értelmezési keretet a terepmunka során egyszerre kell gyűjteni, majd a tanulmányírás során úgy kell lefordítani (interpretálni) a tudomány nyelvére, hogy az eredeti kontextus minél kevésbé sérüljön. A Geertz nyomában járó kutatókat kezdetben *interpretív* antropológusoknak nevezték. Napjainkra az interpretív antropológia lett a „mainstream”, azaz a kutatótársadalom többsége által követett irány.

Kívülállás, belülállás

A résztvevő megfigyelő kutatóval szemben többnyire elvárás, hogy a terepen egyfajta *kívül-* és *belülállást* valósítson meg. A kettősség leírására angolul elsősorban az *emic* versus *etic* (émikus és étikus) kifejezéspárt használják. A külső és belső leírás kettőssége leegyszerűsítve azt jelenti, hogy a kutató igyekszik beilleszkedni a helyi társadalomba, és a közösség tagjaként (azaz belülről) éli meg és értelmezi a helyi eseményeket, azonban helyi tapasztalatai, élményei megélése közben folyamatosan külső szemmel is értelmezi benyomásait, amelyeket majd be kell mutatnia másoknak, a „külvilágnak” is. „Külső” szemmel reflexíven tekint saját magára is, érzéseire, cselekvéseire és értelmezéseire is.

⁵ Lévi-Strauss, Claude (1958) 2001: *Strukturális antropológia*. Budapest: Osiris.

⁶ Geertz, Clifford (1975) 1988: *Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez*. In: Vári András (szerk.): *Misszionáriusok a csónakban*. Budapest: Akadémiai, 13–61.

A „külvilág”, azaz a leendő olvasóközönség a többi kutatót, azaz a tudományos világot, alkalmazott kutatás során pedig a megrendelőt illetve a várostervező kollegákat jelenti.

A kívülállás-belülállás megragadására Clifford Geertz⁷ a pszichoanalízis területéről kölcsönzött *élményközeli* versus *élménytávoli* (experience-near, -distant) ellentétpárt használja. Élményközeli a helyben minden erőlködés nélkül, magától értetődően használható fogalmak, élménytávoliak pedig a magasabb absztrakciós szintek, ahogy a tudósok és kutatók gondolkodnak. Geertz példájában a „félelem” élményközeli, az „ego-diszton” élménytávoli fogalom, a „fóbia” pedig valahol a kettő közt áll. A helyi társadalom megértéséhez elsősorban élményközeli fogalmakat gyűjtünk. A helyi társadalom összetett jelenségei azonban gyakran nem maguktól értetődőek, megértésükhöz magasabb absztrakciós szintre van szükség. A résztvevő megfigyelés során ezért mindkét megközelítésre szükség van. Geertz a helyi társadalom megértését egy verselemzéshez hasonlítja. Keats: *Óda egy görög vázához* c. versének elemzésekor az elemző állandóan a következő két kérdést teszi fel váltakozva: „*Miről szól a vers?*”, „*Pontosan mit látott Keats a vázán?*” Geertz megközelítése szerint az antropológiai kívül- és belülállás egy hermeneutikai kör, amelyben hol az egészt, hol pedig a részletet figyeljük meg, pontosabban hol az egészt tapogatójuk ki a megfigyelhető részleten keresztül, hol fordítva, a részletet magyarázzuk az azt motiváló egészen keresztül, és végeredményben a részt és az egészt (az élményközeli és az élménytávoli) egymás magyarázataivá tesszük.

Etikai kérdések

Mivel a kutató emberekkel dolgozik, munkája folyamatosan felvet bizonyos etikai kérdéseket, amelyek tárgyalása elengedhetetlen egy módszertani kézikönyvben. Valamennyi megfontolandó kérdés felvetésére – különösen megválaszolására – természetesen nem vállalkozhatunk. Célunk a következő néhány sorral nem több, mint hogy kezdő lökést adjunk az olvasónak a kérdések továbbgondolásához.

Egy szakmai szólásmondás szerint az antropológus az életével felel a kutatásáért, ami arra utal, hogy egy-egy antropológiai terepmunka 2–4 évet tesz ki az ember életében. Ha a terepmunka végül eredménytelennek bizonyul, életünknek

⁷ Geertz, Clifford (1983) 1994: „A bennszülöttek szemszögéből”. Az antropológiai megértés természetéről. In: Geertz, Clifford: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. (Válogatta és szerkesztette Niedermüller Péter). Budapest: Századvég Kiadó, 200–216.

80 TELEPÜLÉSKUTATÁS

ez a szakasza (legalábbis szakmai szempontból) terméketlen volt. A kutatónak tehát saját magáért is felelősséget kell vállalnia, még az egyébként rövidebb időre tervezett alkalmazott kutatások során is.

A már említett „ki kutat kit?” kérdés, a kutató és a terep közötti aszimmetria kérdése nem vált idejétmúlttá. Kétségtelenül aszimmetrikus helyzet például az, amikor a településkutatás során magasan képzett városi emberek írnak alacsonyabb iskolázottságú vidéki emberekről. Bár ez az aszimmetria nehezen oldható fel, a kutatónak folyamatosan törekednie kell arra, hogy a terepen élő emberek minél szélesebb körét aktív és öntudatos partnerként vonja be a kutató és tervező folyamatba.

Kérdőíves adatfelvétel során a kutató úgy juthat információhoz, hogy közben nem ad ki magáról semmi információt. Résztvevő megfigyelés során az információcsere kölcsönös kommunikáción alapul, a kutató a „nyíltságért nyíltságot” elv szerint jut bizalmi adatokhoz. Terepmunka közben mindig érezni kell, mennyit adtunk és mennyit kaptunk információban, segítségben, kedves gesztusokban. Kölcsönösségre, szimetriára, egyenrangú felek közötti kölcsönös beszélgető viszonyra kell törekedni.

A kutató nem megváltoztatni, hanem leírni akarja környezetét. Bár a kutató megjelenése nyilván hatással van a helyi közösség életére, ezt a hatást lehetőség szerint csökkenteni kell, és a helyi ügyekbe általában nem szabad beavatkozni. Az *akcióantropológia* elképzelése szerint viszont képzettsége és kapcsolatai révén gyakran egyedül a kutató van abban a helyzetben, hogy segítsen a nehéz helyzetű helyi közösségeknek.

A terepnapló és a tanulmányírás során világosan el kell különíteni egyrészt a történéseket, másrészt a kutató értelmezését, harmadrészt pedig a terep értelmezését. A kutató mindig ismerje fel saját helyzetét és szerepét az adott szituációban, reflexíven valljon magáról.

A résztvevő megfigyelés során az ember sokszor szem- és fültanúja olyan bizalmas eseményeknek, belső (émikus) információknak, amelyeket a helyben élők nem hoznának mások tudomására. Néha viszont ezek adják a kutatás szempontjából legértékesebb eredményeket. Mindig mérlegelendő, hogy az eredmények közlése nem hozza-e kellemetlen helyzetbe a helyben élőket. Az adatközlő adatainak védelme érdekében a fontosnak ítélt eredményeket is csak akkor szabad közzétenni, ha úgy látjuk, hogy azt az érintettek is nyilvánosságra hozzák magukról. Az álnevek használata vagy az anonimitás ritkán segít, mert a helyi közösségben különböző jegyek alapján ráismerhetnek a szereplőre.

A résztvevő megfigyelés ábécéje

A következőkben Taylor és Bogdan (1984)⁸ nyomán, illetve saját terepmunkatapasztalataim alapján tekintem át a résztvevő megfigyelés legfontosabb elemeit. A módszertani ábécé a könnyebb követhetőség kedvéért vázlatpontokból áll, amelyek megértését rövid magyarázó szövegek segítik.

Taylor és Bogdan szerint a résztvevő megfigyelésnek három fő elve van:

- Mindenki érezze jól magát.
- Legyen terepstratégiánk, és legyenek adatgyűjtő taktikáink.
- Legyen a terepmunkanaplónk hasznosítható: ami nincs leírva, az nincs.

Mint erről a korábbi fejezetben szó esett, a „jól” kutatási kérdés a helyben élő embereknek is kérdés, azaz illeszkedik a terep sajátos látásmódjához. A helyben fontos kérdéseket a kutató kezdetben nem ismerheti, a kutatási kérdés tehát maga is kutatási eredmény. A helyi közeg sajátos látásmódja azonban csak fesztelen viselkedés, oldott beszélgetés során deríthető ki. Az oldott hangulat megteremtése végett alapkövetelmény, hogy mindenki – mind a helyi emberek, interjúalanyok, mind pedig a kutató maga – jól érezze magát a kutatás teljes időtartama alatt. Ez a szempont egyébként ritkán merül fel kvantitatív adatgyűjtési technikák során: sokan képzelik úgy, hogy egy kérdőív adatait „vért izzadva” is össze lehet gyűjteni, és az eredmények használhatók lesznek.

A terepmunka nem nyaralás; nem elég jól érezni magunkat, adatokat is kell gyűjtenünk. A „terepstratégia” azt jelenti, hogy legyen elképzelésünk arra vonatkozóan, milyen időpontra, mely technikák segítségével milyen jellegű adatokat szeretnénk nyerni. Kezdetben kevésbé, majd egyre pontosabban lehet tervezni a terepmunka várható eredményeit. Az adatgyűjtési technikák azokat a konkrét módszereket és/vagy trükköket jelentik, amellyel a szükséges információk előcsalogathatók.

A résztvevő megfigyelés legfontosabb adatrögzítő eszköze a terepmunkanapló, vagy egyszerűbben terepnapló. Ezen a téren alig változott a világ Bronislaw Malinowski kutatásai óta. Bár a technikai fejlődés sok további eszköz használatát teszi lehetővé – ezek között a fényképezőgép és a videokamera elismert rangot vívott ki magának –, a legtöbb antropológus még mindig inkább a saját érzékszerveiben bíz, és a megfigyelések rögzítésére a naplórírást tartja a legjobb eszköznek. A „melegében” írt napló sok friss élményt megőriz, amit

⁸ Taylor, Steven J. és Robert Bogdan 1984 (1975): *Participant Observation in the Field*. In: Taylor, Steven J. and Robert Bogdan: *Introduction to Qualitative Research Methods: A Phenomenological Approach to the Social Sciences*. New York, etc.: John Wiley and Sons. 40–78.

82 TELEPÜLÉSKUTATÁS

azonban nem írtunk le, az sokszor feledésbe merül. Ez az alapja az antropológus bölcsességnek: „ami nincs leírva, az nincs”.

1. Beilleszkedés

Egy aforizma szerint háromszor kerülhet a kutató nehéz helyzetbe: a terepmunka elején, a végén, és menet közben. Az első pillanatnál maradva: kétségtelen, hogy minden terepkutatás a megérkezéssel kezdődik. A megérkezés és beilleszkedés általában a terepmunka legnehezebb és legválságosabb időszaka, amely gyakran a „*kultúrsokk*”-nak nevezett élményt vonja maga után. Jellemző, hogy a kutató egyedül érzi magát, sokszor ténylegesen ismeretlen emberek veszik körül, a kulturális különbségek miatt még csak ismerkedni sem tud könnyen, vagy épp ellenkezőleg, csodabogárnak tartják, és *túl* kedvesek vele, esetleg mutogatnak rá. Mivel a kutató eleinte a terep fizikai adottságait sem ismeri, például nem tudja, hol van a bolt, vagy hol és mikor lehet pihenni, a beilleszkedési szakaszban gyakran éhes és fáradt, fennáll a kezdeti sikertelenség nyomán beálló frusztráció veszélye. Mindezek a feltételek nem kedveznek a jó terepmunkának. Sok tervezett terepmunka végül a megérkezés pillanatában elbukik. A bukás elkerülését és a beilleszkedési időszak elviselését szolgálják a következő javaslatok:

- A fő cél a bizalmi kapcsolatok kialakítása.
- A kezdeti, beilleszkedési szakaszban ne akarjunk adatokat gyűjteni.
- Ne feltétlenül az emberekkel kezdjük az ismerkedést, hanem például a fizikai környezet leírásával.
- Igyekezzünk jól érezni magunkat. A kutató jókedve, pozitív kisugárzása a kapcsolatteremtés és a terepmunka folytatásának alapja.
- Igyekezzünk a szokásosnál többet pihenni: a kimerült kutató nem mozog biztosan a terepen.
- Írjunk terepnaplót. A naplóírás „kikapcsol”, pihentet az ismeretlen környezetben, egyúttal lehetőséget teremt, hogy azokat az „első benyomásainkat” is rögzítsük, amelyeket később elfelejtenénk.
- Felfedezőként tekintünk a terepre, mintha előttünk még senki sem járt volna arrafelé. Bármivel és bárkivel ismerkedjünk. Ne befolyásoljon bennünket az elődök véleménye, saját témaválasztásunk stb.
- A tereptaktikák közé tartoznak az *ismerkedési trükkök*. Állandó recept nincs, de például jó eszköz lehet egy ál-kérdőív (amely azt a célt szolgálja, hogy megszólítsunk embereket, és feltegyünk néhány strukturálatlan kérdést), vagy a bekapcsolódás helyi civil szervezetekbe (táncsoport, focicsapat). Ha a kutató maga elég nyitott és érdeklődő, akkor ezt többnyire látják rajta, és bármilyen közegben könnyen megy az ismerkedés.

- Vigyünk magunkkal valakit. Bár résztvevő megfigyelést egyedül ajánlott végezni, eleinte könnyebb, ha van velünk egy ismerős. Az ismerőssel meg lehet beszélni az első élményeket, így személye egy külső viszonyítási pontot jelent. Társasága véd a csüggedés és az egyedüllét ellen.

2. Szerep

Résztvevő megfigyelés során a párbeszéd kölcsönös: kérdezzük és kérdeznek bennünket. Meglepő jelenség, hogy sokszor a helyi emberek épp annyira kíváncsiak a kutatóra, mint ő az emberekre. A kutatónak eleinte leggyakrabban arra a kérdésre kell válaszolnia, hogy mit keres ott. A kérdésre adott válasz rendkívüli jelentőségű. A válasz határozza meg a kutató szerepét a terepen, a szerep pedig a gyűjtendő adatok körét. A válasz azonban nem kézenfekvő. Egyrészt, a kutató kezdetben nem tudja, mit keres ott, hiszen, mint a korábbi fejezet bemutatta, az igazán fontos kérdések majd menet közben derülnek ki. Másrészt, a kutatási kérdéseket a kutató gyakran egy magasabb absztrakciós szinten fogalmazza meg magának, amelyet nehezen tudna a terep nyelvére lefordítani. Egy olyan válasz, hogy például „Én az Önök időhöz való viszonyának megragadására szolgáló kognitív struktúrák feltérképezésével szeretnék foglalkozni”, bár alkalmasint igaz lenne, nem elégítené ki a helyben élő emberek kíváncsiságát. Éppen ezért az a cél, hogy a kutatási célt talán nem teljes mértékben fedő, de annak megfelelő szerepet alakítsunk ki magunknak, amelyet helyben érthető módon, egyszerűen ki tudunk fejezni.

- Világos választ kell adni arról, hogy honnan jöttünk, és mit akarunk.
- A felvállalt szerepünk ne legyen hamis.
- A felvállalt szerepet a terep, és ne a kutatás nyelvén fogalmazzuk meg.
- A felvállalt szerep olyan legyen, amit a kutatás teljes időtartama alatt vállalni tudunk majd. Utólag módosítani nem lehet.
- A szerep legyen pártatlan: ne avatkozzunk a csoport belső konfliktusaiba.
- A szerep legyen független: a kutató igyekezzék többfelé kötődni, kapcsolati „híd” szerepet vállalni.

A jó szerep kialakítására számtalan példa van a hazai néprajzi és antropológiai szakirodalomban, itt most két kortárs példát emelek ki. Szeljak György antropológus több évet töltött Mexikóban, *Huasteca* tartományban egy *nabua* közösségben. Kutatási témái között szerepelt a helyi közösség időfelfogása, vallásos elképzelései, modernizációhoz való viszonya. Mivel kutatási témáit kezdetben nehéz lett volna érthetően kifejeznie és elfogadtatnia, azt mondta, hogy a

84 TELEPÜLÉSKUTATÁS

nabuatl nyelvet akarja megtanulni. Szerepe szinkronban volt kutatási terveivel, hiszen tényleg célja volt a nyelv megtanulása. A világos szerep segített megteremteni azt a bizalmi viszonyt, amelyre támaszkodhatott terepmunkája során.

Másik példa a budapesti Közgáz szervezésében rendezett falukutató táborok gyakorlata.⁹ A terepgyakorlatok során egyszerre több tucat egyetemista dolgozik kis csoportokban, önálló kutatási terv alapján. Szükséges egy közös szerep kialakítása, amelyre hivatkozva az egyes csoportok zavartalanul dolgozhatnak. Ez a közös szerep a *településfejlesztő*: a hallgatók a fejlesztési koncepció előtanulmányát készítik a település részére. Ez a válasz többnyire érthető és elfogadható a helybeliek számára, és megfelel a valóságnak, hiszen a kutatások eredményeit az egyetem visszajuttatja a települési önkormányzatnak, amely valóban felhasználhatja a fejlesztési koncepció kialakításakor. Településfejlesztő szerepben az egyes kutatócsoportok egymástól eltérő kérdésekkel foglalkozhattak, mint például helyi vallásosság, etnikai kisebbségek, helyi gazdasági stratégiák stb.

3. Viszony és viszonyulás

Az előző vázlatpontok érintették, hogy a jó adatgyűjtéshez „bizalmi viszony” kialakítására van szükség. Angolul a *rapport* szót használják a kutató és a terep kölcsönösen kiegyensúlyozott viszonyára, amely a magyar viszony és viszonyulás szavak jelentését hordozza. A terepmunka során spontán, irányítatlan módon előkerülő információknak gyakran nagy szerepe lehet. A kutató idegensége feszélyezhet, ezért akkor jó a viszony, ha a kutató és a terep *ismerősnek* tűnnek egymásnak. Kétoldalú közeledés szükséges: a kutató fogadtassa el magát és azt, hogy ő kutat, de közben igyekezzen minél inkább igazodni, hasonlítani a terephez. A következő néhány ajánlás ezt a kölcsönös igazodást segít lerövidíteni:

- *Viselkedjünk* úgy, ahogy helyben szokás: napirendünk, higiénés szokásaink, étkezésünk legyen olyan, mint ami helyben megszokott.
- A *nyelvtanulás* a bizalmi viszony egyik alapja. Ha valaki anyanyelvi közegben kutat, mihamarabb sajátítsa el a tájszólást, az argót, a közösség nyelvét.
- A kutató mutasson *őszinte érdeklődést* a terepen, ami akkor valósítható meg könnyen, ha a kutatási témája valóban érdekes.
- *Beszélgessünk* gyakran „csak úgy”, a kutatási témától függetlenül, olyan témákról, amelyek őszintén érdeklik a többieket és a kutatót (gyerekek, kocsik, nők, pasik stb.). Érdekelje minden, ami van körülötte.

⁹ www.uni-corvinus.hu/antropologia

- *Kezdeményezzünk*: a közeledést a helyiek általában a kutatótól várják el, hiszen ő akar valamit.
- Személyes viszony kialakulásában segíthet, ha *segítünk*: hivatalos irat megírása vagy fordítása, gyermekvigyázás, cipekedés jellemzően olyan apróságok, amit a kutató könnyen felajánlhat.
- Egyenrangú, partneri viszony kialakítására törekedjünk.
- Ne legyünk vesztesek: *értékeljük a helyi tetteket*, és igyekezzünk szerepünknek megfelelően részt kapni a helyi sikerekből. Ellenkező esetben vagy baleknak néznek, vagy úgy látják, nem tartjuk fontosnak, amiért ők küzdenek.
- Ne legyünk *versenytársak*: a kutató ne váljon helyi hatalmi központtá, ne a terepen akarja kiteljesíteni az egyéniségét, és ne hozzon helybelieket hátrányos helyzetbe.
- Egymással vetélkedő csoportok esetén a kutató ne álljon egyik vagy másik csoport oldalára, igyekezzen „*bíd*”-szerepet kialakítani.
- *Nyíltságot nyíltságért*.

A „*nyíltságot nyíltságért*” elv azon a megfigyelésen alapszik, hogy a terepmunka során (mint minden szimmetrikus kommunikációs szituációban) épp annyi információt kaphatunk, mint amennyit adunk. Sokszor csak akkor nyílnak meg az emberek, ha mi is beszélünk magunkról, tapasztalatainkról. A kutatónak, ha őszinte és nyílt válaszokat vár, fel kell készülnie arra, hogy tőle is őszinte és nyílt válaszokat várnak. Amelyik kutató például mellébeszél, vagy nem őszinte például a karrierjét vagy magánéletét érintő kérdésekben, annak az interjúalanyai is őszintétlenek lesznek és mellébeszélnek majd, hasonló témák kapcsán.

4. Kulcsinformátor

A terepmunka során a kutató – bár igyekszik többfelé kötődni – egy vagy két személlyel, például házigazdájával vagy helyi barátjával bizalmasabb viszonyt alakít ki. A helyben látott és tapasztalt eseményeket ennek az embernek meséljük el, ez az ember fogja rövid megjegyzéseivel a helyben megszokott módon értelmezni számunkra a látottakat. Ezt az embert nevezzük kulcsinformátornak vagy kulcsadatközlőnek. Szerepe csak a kutató szubjektív szempontjából „kulcsszerep”. A kulcsinformátorral kapcsolatban a következőket jó figyelembe venni:

- Szerencsés, ha már a kutatás elején találunk olyan helyi szereplőt, akivel kölcsönösségen alapuló bizalmi viszonyt tudunk kialakítani.

86 TELEPÜLÉSKUTATÁS

- Szerencsés, ha a kulcsinformátor a helyi társadalomban nem marginális helyzetű (kivéve, ha épp a marginalizálódott helyzetet vizsgáljuk).
- A kutatás során célszerű gyakran megkérdezni a kulcsinformátort, hogy ő mit gondol az adott eseményről, egy bizonyos emberről stb.
- A kutató képe a településről nagymértékben a kulcsinformátor képét fogja tükrözni. Ez önmagában nem baj, de ezt tisztázni kell a terepmunkanaplóban és a beszámolóban is.
- A tanulmányban tisztázni kell a kulcsinformátor társadalmi helyzetét, nézőpontját.

5. Nehéz helyzetek

Miután a kutatónak sikerült beilleszkednie a terepen, és kialakította a kutatáshoz szükséges viszonyt, a kutatás többnyire zökkenőmentesen mehet tovább. Ilyenkor is előfordulhatnak nehéz helyzetek, jellemzően a következők:

- A kutató különbözik a tereptől (bórszín, nem, kor stb. szerint).
- A kutató elfárad.
- Kiderül, hogy viselkedésünk normasértő volt.
- A többi résztvevő veszekedik, és legszívesebben felszívódnánk.
- A helyi közösség viselkedése a mi normánkat sérti.
- A közösség olyan állásfoglalást vár el tőlünk, amely számunkra etikailag felvállalhatatlan.

Amikor a kutató a terepen töltött hetek, hónapok után már eléggé helybelinek és bennfentesnek érzi magát, egyre nehezebben viseli a helybeliek csodálkozó megjegyzését a furcsa kiejtésére, ajánlkozásukat egy kisebb idegenvezetésre azon a részen, amit maga is jól ismer, és nehezebbé esik nevetni a már százszor hallott anekdotán. Az egyetlen recept a türelem: nem lehet minden helybeli tisztában a kutató helyi ismereteivel. Fontos, hogy a kutató ugyanolyan kedvesen fogadja közeledésüket, mintha a kutatás elején tartana, amikor még valóban rá volt szorulva a helybeliek jóindulatára.

A terepen töltött idő alatt a kutató olykor elfáradhat. Amikor nyelvtanulók idegen nyelvi közegbe utaznak, sokszor tapasztalják, hogy míg eleinte meg sem tudnak szólalni, később gyorsan fejlődik a kommunikációs képességük, aktívvá tudják tenni passzív szókincsüket stb. Ezt egy idő után újabb mélyhullám követheti, amikor a nyelvtanuló úgy érzi, még annyit sem tud, mint mikor idejött. Jellemző tünet, hogy az ember lépten-nyomon az anyanyelvét véli hallani. Ez a fáradtság azután elmúlik, és egy még biztosabb nyelvtudás követi. A nyelvtanu-

lásból ismert ciklikus elfáradás a terepmunka tanulási folyamatánál is megfigyelhető.

A tanulási folyamat hullámvölgyét gyakran az váltja ki, hogy a kutató rájön, hibásan viselkedett. További magyarázat helyett egy példát hozok fel: 1992-ben Ökörítőfülpösön végeztünk terepmunkát. Első este, ahogy megérkeztünk a faluba, vettünk frissen fejt tejet, amelyet mindannyian nagyon szerettünk. Másnap reggel a polgármester azzal fogadott minket, „*gyertek fiúk, megbeszéljük a fahu kérdéseit egy pobár tej mellett*”. Kiderült, hogy Szatmárban úgy tartják, csak a gyerekek (*puják*) isznak tejet, felnőtt emberhez ez nem illik.

Még kellemetlenebb dolog, ha az ember akaratán kívül egy veszekedés szemtanúja lesz. Ilyen helyzetekben a legcélszerűbb eltűnni a helyszínről, és később úgy tenni, mintha semmiről sem tudnánk. Egy helyi vita esetén a kutató semmiképpen sem lehet döntőbíró, még akkor sem, ha egyébként van saját véleménye az ügyről. Sohasem cél, hogy megváltoztassuk a helyi társadalmat, hanem hogy megismerjük.

Mindezekben a nehéz helyzetekben az általános recept az, hogy nem kell megijedni a nehézségektől, nem szabad abbahagyni a kutatást. Érdemes esetleg egy rövidebb szünetet tartani, kikapcsolódni, vagy éppen hazautazni, és átgondolni az eddig tapasztaltakat. Kivételt csak az jelenthet, amikor a helyi társadalom normái a kutató érzékenységét sértik. Az antropológiai szakirodalom erre is számos példát ismer. Elizabeth Marshall Thomas¹⁰ például egy észak-ugandai *dodot* családban végignézte, amint a helyi szokásoknak megfelelően kitépdesték a lányok első fogait. Az esemény végtelenül kegyetlen: a fogászati beavatkozást a kislányok két idősebb bátyja hajtotta végre, az egyik lefogta a lányokat, és egy bottal peckelte ki a szájukat, a másik testvér pedig egy árral piszkálta ki a fogakat a helyéről. A rítus őszinte sajnálatot keltett az antropológusban; mégsem avatkozott közbe, mert arra gondolt, hogy ha ezek a kislányok most nem esnek át ezen a beavatási rítuson, környezetüktől később több hátrányt szenvednek el.

A kutató akkor sem változtathatja meg a helyi társadalmat, ha annak normáival nem ért egyet. Ha azonban a helyi közösség viselkedése a kutató érzékenységét oly mértékben sérti, amit nem tud elfogadni, nos akkor – és csak akkor – valóban nincs más megoldás, abba kell hagyni a terepmunkát, és másikat, a személyiségünknek jobban megfelelő terepet kell választani. Egy ilyen döntés nem megfutamodás és nem is szégyen; senki sem született arra, hogy bárhol a világon vagy akár csak Magyarországon belül is minden kulturális közegben otthonosan érezze magát.

¹⁰ Thomas, Elizabeth Marshall 1965: *Warrior Herdsman: The Story of the Dodoth Tribesmen of Northern Uganda*. New York: Alfred A. Knopf.

6. Terepmunka-taktikák

A terepmunka során az a célunk, hogy az emberek feltárják előttünk gondolataikat bizonyos kérdések kapcsán. Ennek elérésére több technika, kisebb trükk adódhat:

- Tettessük magunkat tudatlannak vagy naivnak.
- Mindenki szívesen idegenvezető a saját világában.
- Tisztázzuk szerepünket és hogy mit kutatunk.
- Mindig tudjunk válaszolni arra, hogy „ezt most miért kérdeztük”.
- A pontos, de bonyolult kérdések helyett fogalmazzunk érthetően.
- Nemcsak azt kell tudni, mit akarunk kérdezni, hanem azt is, mit nem.
- Legyünk megfelelő időben a megfelelő helyen.
- Készítsünk és/vagy kérjünk fényképet, rajzot, vázlatokat, jegyzeteket.

Általában az emberek akkor magyaráznak el valamit alaposan és őszintén, ha a beszélgetőpartnerük tájékoztatatlannak mutatkozik. Ha a beszélgetőpartner szintén alapos ismeretekkel rendelkezik a témáról, akkor gyakran feleslegesnek tartják elmondani a véleményüket, vagy valami érdekesség megfogalmazására törekednek, amit a kutató még remélhetően nem hallott. Éppen ezért célszerű magunkat tapasztalatlannak vagy naivnak tettetni. Például 2003-ban Larissa Adler Lomnitz mexikói antropológusnő Budapesten az itt dolgozó moldvai csángó vendégmunkások információs csatornáit kutatta. Tolmácsa egy idő után azzal a bizalmas kérdéssel fordult hozzám, hogy nincs-e valami gond az antropológusnő emlékezőtehetségével. Azt figyelte meg ugyanis, hogy a Adler Lomnitz minden interjúalanytól megkérdezi, hogy miért jött Budapestre munkát vállalni, majd amikor elmagyarázzák neki, hogy az itteni fizetés a romániaiak többszöröse, a kutatónő csodálkozva feléz: „*Nabát! A többszöröse? Ilyen különbség van a két ország életszínvonalá között?*” Nyilván nem a kutatónő memóriájával volt gond, hanem tereptaktikája része volt az eljátszott csodálkozás, amely az interjúk során egyébként hatásosnak bizonyult: a megkérdezettek maguktól kezdték el magyarázni az otthoni és a budapesti élet különbségeit, a saját nézőpontjukból.

Vannak témák, amelyekről az emberek szívesen, más dolgokról kevésbé szívesen beszélnek. Nyilván az lenne a jó, ha mindig csak olyan dolgokról kérdeznénk az embereket, amelyekről szívesen beszélnek. A valóságban ez nem olyan nehéz feladat. Segíthet például, ha az embereket saját szűkebb környezetükről, például az utcájuk történetéről vagy lakásuk tárgyairól kérdezzük. Megfigyelhető, hogy az emberek általában szívesen idegenvezetők a saját világukban, amelynek gyakran ők az egyedüli ismerői. A személyes tárgyak, a ház vagy az utca története kapcsán azután nagyon sok részlet felbukkanhat, ami a kutatás szempontjából hasznos lehet.

Az interjú és a résztvevő szituációk közben ne távolodjunk el attól a szereptől, amit a kutatás elején kialakítottunk. Ha például valaki településfejlesztéssel foglalkozik, érthető, ha a közlekedésről vagy a virágoskert virágairól kezd el érdeklődni, de már az interjúalany vallásos elképzelései iránti kérdések bizalmatlanságot kelthetnek. Éppen ezért fontos, hogy a szerepünk, amit a kutatás elején kialakítunk, minél nagyobb mértékben fedje a teljes kutatási elképzelésünket. A legjobb szerep az igazi.

A kutató készüljön fel arra, hogy bármikor visszakérdezhetnek: „Ezt most maga miért kérdezte?” Aki ilyenkor zavarba jön, annak valószínűleg nem sikerül végigkérdeznie az interjút, és kockára tette a bizalmi viszonyt. A kérdésre világos és érthető választ kell adni, ami összhangban van azzal a szereppel, amit a kutatás elején kialakítottunk.

A résztvevő megfigyelés nagy előnye más adatgyűjtési technikákkal szemben, hogy nemcsak (sőt: nem elsősorban) az elmondott vagy leírt információk, hanem az emberek viselkedésének megfigyelése révén szerez adatot. Amikor például egy településkutatás során a térhasználatra vagyunk kíváncsiak (hogyan használják az utcát vagy a teret az emberek hétköznapiokon, hétvégén és ünnepeken), akkor sok-sok interjúnál többet ér, ha megfigyeljük és magunk is használjuk a teret vagy az utcát ilyen napokon.

Emberek filmezéséhez, fotózásához elengedhetetlen a megfelelő bizalmi viszony. Épületeket, utcákat érdemes fényképezni, de a beszélgetőpartnereket, események résztvevőit zavarhatja a fénykép készítése, a videózás. Alkalmazott kutatás során gyakran nincs idő a bizalmi viszony elmélyítésére, ezért ha fontosnak találjuk, inkább kérjünk fényképet a partnerünkről vagy lakókönyezetéről. Az elkért privát fényképek alapján sok mindenről beszélgethetünk az interjúalanyokkal, ami a kutatás szempontjából fontos lehet. Az interjúalanyokkal le is rajzoltathatjuk a környezetet – ezzel kapcsolatban bővebben írunk a mentális térképekről szóló fejezetben.

7. Terepstratégia

A terepstratégia a következő dolgokra terjed ki:

- a terepmunka időtartama;
- idő- és pénzforrás-gazdálkodás;
- kutatási kérdés, hipotézisek, gyűjtendő adatok köre;
- adatgyűjtési technikák;
- nyelvtanulás.

90 TELEPÜLÉSKUTATÁS

Alkalmazott kutatás során a klasszikus antropológiai terepmunkánál sokkal kevesebb idő, jellemzően 1–4 hónap áll csak rendelkezésre.

A kutatást – a második fejezetben leírtak szerint – érdemes két részre osztani, ahol az első szakasz a terephez igazodó, strukturálatlan adatgyűjtés időszaka, a második pedig a tervezett, strukturált szakasz. Tegyük hozzá, hogy a kettő között szükség van egy átmeneti szakaszra, amikor a kutató eltávolodik a tereptől, átgondolja addigi tapasztalatait, meg- vagy újrafogalmazza hipotéziseit, közben konzultál más szakemberekkel is, akik „külső szemmel” tudnak tekinteni kutatási kérdéseire. Általában az a célszerű, ha a két nagy szakasz közül az első a hosszabb, de a másodikra tartalékolunk több anyagi és személyes erőforrást. Egy három hónapra tervezett alkalmazott kutatás esetében (bár biztos recept nincsen) célszerű például másfél hónapot a helybeli tájékozódással tölteni, majd két hétre visszavonulni, és elkészíteni a leendő tanulmány vázlatát. Ekkor kell megfogalmazni a hipotéziseket és a gyűjtendő adatok és az azoknak megfelelő adatgyűjtési technikák körét. Ezután újabb két héten át (nagyobb apparátus bevonásával) kvantitatív adatokat kell gyűjteni a vitás kérdések eldöntésére, végül újabb két hét alatt ellenőrizni az eredményeket, és megírni a tanulmányt.

A *nyelvtanulás* nemcsak a viszony megalapozására szolgál, hanem a terepmunka egyik kulcseleme. Nyelvtanulás alatt nem feltétlenül egy „idegen” nyelv elsajátítására, hanem a helyi szókincs, nyelvjárás és szóhasználat, a helyi jelentések elsajátítására kell gondolni. Mind a terepmunka, mind később az interpretáció során szem előtt kell tartani, hogy a helyi jelentések csak helyi kontextusukban érvényesek. A megfigyelt fogalmak helyi értelmezése még akkor sem feltétlenül azonos a kutatóéval, ha a saját településén kutat.

8. Megfigyelés és jegyzetkészítés

- Jegyzetelés, videokamera vagy diktafon használat helyett elsősorban az emlékezetünkre hagyatkozunk.
- A naplórás jelentősége: ami nincs leírva, az nincs.
- Vigyázzunk, hogy saját kommentárjaink és értelmezéseink ne keveredjenek össze a tapasztalatokkal.
- Készítsük el és bővítsük a meg nem értett jelenségek jegyzékét. A legeredőbb ötletek sokszor a kezdetben meg nem értett jelenségek vizsgálatából származnak.

A résztvevő megfigyelő jellemzően jobban bízik rövid távú memóriájában, mint egy diktafonban, videokamerában vagy menet közben készített jegyzetekben. Ennek nem valamiféle maradiság az oka, hanem az igény, hogy a terep minél

érintetlenebb, eredetibb formájában tárja fel magát a kutató előtt. Anélkül, hogy eltekintenénk magának a kutatónak a terepre gyakorolt befolyásoló hatásától, nem nehéz belátni, hogy egy videokamera például egy kétszemélyes interjú szituációban „lámpalázat” okozhat, amelynek eredményeképp a megkérdezett vagy zavarba jön, lebeg a hangja, vagy stressz miatt túljátssza a válaszokat, esetleg meg akar felelni a feltételezett elvárásoknak. A diktafon félúton van a kamera és a semmi között; nem okoz komoly lámpalázat, de a beszélgetőpartner meggondolja, mit és milyen szavakkal mondjon el, és hajlamos elhallgatni dolgokat. A bizalmi viszonyt még egy egyszerű papírlap is tönkretelheti. Nem egy kezdő kutató számolt be arról, hogy amikor a beszélgetés közepén papírért és tollért nyúlt, a megkérdezett szinte hátrahőkölt: „Ugye, ezt nem akarja leírni?”, vagy „Ezt azért így ne írja le!” Interjúk esetében sokszor érdemes diktafon nélkül, rövid távú emlékezetünkre hagyatkozva rögzíteni az elhangzottakat, röviddel a beszélgetés után. A memória fejleszhető! A kulcskifejezéseket idézzük szó szerint a szövegben, úgy, ahogy elhangzott, anélkül hogy kicserélnénk a saját szavainkra.

A jegyzetelés és felvételkészítés mindig zavarja a környezetünket, ezért csak akkor használható, ha már kialakult a megfelelő bizalmi viszony. Egy antropológiai film forgatása például csak személyes bizalmi kapcsolaton alapulhat. Alkalmazott kutatás esetén erre többnyire nem jut idő.

Az emberi emlékezet csalóka. Amit nem értünk, azt hajlamosak vagyunk magyarázattal ellátni, illetve elfelejteni. Bár mindez a rövid távú emlékezetünkre is igaz, mégis célszerű feljegyzéseinket az élményhez minél közelebbi időpontban készíteni. Az időben le nem jegyzett információkat egészen bizonyosan elfelejtjük, vagy átköltjük. Legjobb minden esemény után, de legkésőbb aznap este naplót írni.

9. Terepmunkanapló

A terepmunkanapló az antropológiai kutatás legfontosabb adatrögzítő eszköze. Terepnaplót régebben valóban naplószerűen, azaz tollal és füzetbe jegyzeteltek a kutatók. Ma már elterjedtebb, hogy a kutató számítógépbe jegyzetel. Ennek nagy előnye, hogy nem kell figyelembe venni számos formai jegyet, ami régebben kényelmetlenné tette a napló vezetését. Ilyen például az 1/3–2/3-os szabály, amely szerint a napló oldalait két részre kellett bontani, a nagyobbik részre írtunk, a kisebbik (egyharmados) részt pedig szabadon hagytuk az utólagos jegyzetek számára. Taylor és Bogdan kiemelik, hogy emlékeink közel fele nem a napló írásakor, hanem később szokott eszünkbe jutni, amikor valami apropóból (például fényképnézegetés vagy mesélés) felelevenítjük az emlékeket. Másik

92 TELEPÜLÉSKUTATÁS

szabály, hogy az egyes bekezdések témáját és kulcsszavait írjuk ki a margóra, hogy később, amikor egy-egy téma kapcsán lapozzuk át a naplót, könnyen rátaláljunk az érintett szövegrészekre. A számítógép használatával persze könnyebb a kulcsszavakra rákeresni.

A terepnaplók írásakor még így is elég sok szabályt érdemes betartani:

- Terepmunkanaplót mindennap kell írni. Inkább végezzünk kevesebb megfigyelést, de hagyjunk időt az írásra.
- Minden esemény és beszélgetés lejegyzésénél emlékezzünk vissza, és írjuk le, hogy hogyan kezdődött és hogyan ért véget.
- A helyszíneket, pl. a teret, szobabelsőt, írjuk le és vázoljuk fel (rajzolva), és ha fontos, a mozgásokat is (pl. ki hova ment).
- Írjuk le a hétköznapi dolgokat. Az embereknek többnyire nem marad feljegyzésük a hétköznapi dolgokról.
- A nagylátószögű objektívet cseréljük kis optikára: a helyi közeget elsősorban a részletek leírásával ragadhatjuk meg.
- Ismerjük fel és a naplóban ismerjük be saját szerepünket. Figyeljünk magunkra és a terepre gyakorolt hatásunkra.
- Több részlet csak napok, hetek múlva jut eszünkbe. Ezeket a részleteket úgy toldjuk be, hogy a napló kronologikus rendje ne változzon.
- Segít, ha valakinek írunk. Minden kutató hajlamos a saját céljaira elnagyoltan fogalmazni, takarékoskodni a környezet leírásával. Ha levelet írunk (akár e-mailt), akkor muszáj láttatnunk, pontosabban fogalmaznunk.
- Segít, ha a naplót valaki elolvassa, és visszajelez, a terepen vagy e-mailen. A „külső szem” könnyen észreveszi, ha egy általunk kézenfekvőnek tartott jelenség magyarázatra szorul, vagy a magyarázat nem meggyőző.
- Mivel a terepnapló más kezébe is kerülhet, használjunk álneveket, és az álnevek megfelelőit rögzítsük pótlapon. Publikációban ennél óvatosabbnak kell lenni, mert a helyi társadalomban az álnevesített szereplőket is be tudják azonosítani.
- Naplónkat gyakran mentsük le új néven, vagy fénymásoljuk – az eredetiek el szoktak veszni.
- A jól megírt terepnaplót nemcsak egy publikációhoz, hanem akár írások sorához is fel lehet használni.
- Készítsük el és bővítsük a meg nem értett jelenségek jegyzékét. A legeredetibb ötletek sokszor a kezdetben meg nem értett jelenségek vizsgálatából származnak.

10. Egy tanulmány lehetőségeinek batárai

Strukturált adatgyűjtések esetében előfordulhat, hogy az adatgyűjtés minden eredménye publikálásra kerül. A résztvevő megfigyelés eredményei azonban szerteágazóak és strukturálatlanok. Tudomásul kell venni, hogy a tapasztalatok jelentős része soha nem kerül majd megfogalmazásra, kiadásra. A strukturálatlan adatgyűjtésnek köszönhető viszont, hogy a terepmunkanapló számos tanulmány elkészítéséhez is alapot adhat. Az antropológia jeles művelői közül Margaret Mead, Bronislaw Malinowski és mások is híresek voltak arról, hogy fiatalkori kutatásaik eredményeit idős kori és egészen eltérő témájú tanulmányaikhoz is felhasználták. Részletes naplójukat az utókor is eredménnyel tanulmányozhatja.

Nem baj, sőt, egészen természetes dolog, ha a naplóban további kiaknázatlan információk maradnak, publikálatlanul. A jó tanulmány nem szerteágazó jellegű, mint a napló, nem a teljes tudásunkat, hanem egy kérdéshez kapcsolódó tapasztalatainkat rögzíti.

A tanulmány írása egyben az interpretáció ideje is, ekkor kell a helyi tudást a tudomány „élménytávoli” nyelvére „fordítani”. A saját világukban megfigyelt emberek fogalmainak jelentéshálója akkor sem feltétlenül azonos a kutatóéval és a tanulmány leendő olvasójáéval, ha történetesen egy településen élnek.

11. Visszavonulás a terepről

A kutatás során a harmadik nehéz helyzet a búcsú pillanata, azaz a terep elhagyása. A legfontosabb szabály egy mondatban fogalmazható meg: úgy menjünk el, hogy vissza tudjunk menni.

A résztvevő megfigyelő kutató, mint korábban írtuk, nem egyszerűen dolgozott, hanem élete egy darabját töltötte a terepen. Ha jól végezte a munkáját, akkor a kutatása végére megszerették, és ő is kötődik a helyi emberekhez. Megkönnyítheti a búcsút, ha a terepmunka során magunkat is és a többieket is felkészítjük a terepen tartózkodásunk ideiglenes jellegére. A meghatározott időre szóló bizalmi kapcsolatok, barátságok kialakítása persze furcsa dolog.

A legfontosabb szabályokat két pontban lehet összefoglalni:

- Ne hitessük el, hogy életre szóló barátságot kötünk, ha a terepmunkát néhány évre tervezzük.
- Csak olyan dolgot ígérjünk, amit meg tudunk tartani, illetve amelynek határideje a terepmunka tervezett időtartamán belül esik.

Néhány gyakorlati példa

Közlekedésmérnökök régóta használják a „forgalomszámlálást” adatgyűjtésre, az autóforgalom mértékének becsléséhez. A terepmunkás a gépjárműforgalomnál gazdagabb információt olvashat ki terepnaplójából: mérheti az ugyanott zajló kerékpáros- és gyalogosforgalmat, megnézheti, hogy zavarják-e egymást a különböző forgalmak, vizsgálhatja, hogy kik járnak gyalog és kik autóval, kérdezősködhethet, hogy miért ül valaki autóba, végül résztvevő megfigyelőként kipróbálhatja a kerékpározást az adott útszakaszon, hogy felmérje az autósok és gyalogosok reakcióit stb.

Közlekedéshez tartozó másik példa, hogy több felmérés szerint a Magyarországra látogató külföldiek a különböző táblák hiányát tartják az ország legnagyobb hiányosságának. A közlekedési és más információs táblák elhelyezésének a megfelelő eszköze nem a térkép feletti tervezés, hanem a résztvevő megfigyelés. Már az is fél siker, ha a tervező végigmegy az útvonalon, és megpróbálja megtalálni, hogy szerinte hol lenne szükség táblára, de jobb eredményre vezet, ha a terepet valóban nem ismerő embereket követve, társaságukhoz csatlakozva járja végig az útvonalat, és megfigyeli, hogy hol keresik és hiányolják az útjelző, illetve információs táblákat.

A rendezési feladatok egyik fontos eleme a településrészek funkcióinak meghatározása. Az egyes településrészek ennek során például lakóövezeti, szolgáltató, idegenforgalmi övezeti stb. besorolást kaphatnak, és ez a besorolás nagymértékben meghatározza a terület későbbi tényleges hasznosítását. A terület tervezett funkcióját akkor könnyű megvalósítani, ha az megfelel annak a gyakorlatnak, ahogy az ott élők, ott dolgozók vagy arra járók, látogatók ténylegesen használják a területet – amit azonban csak a területen résztvevőként ott töltött idő alatt lehet megfigyelni. Kőszegen például – lásd az esettanulmányt a szöveggyűjtemény VI. fejezetében – a városszerkezet és a hagyományok alapján a „városközpont” az óvárosi Jurisics tér kellene hogy legyen; a valóságban azonban a kőszegieiek nem ezt, hanem az egykori városfalon kívül található, Jézus Szíve plébániatemplom előtti teret használják főterként, azaz például itt találkoznak, idejárnak vásárolni.

Néha nem is az emberek viselkedéséből, hanem a mindennapi gyakorlatok nyomaiából olvashatunk ki hasznos információt; jó példa erre, amikor egy lakóparkban csak egy-két évvel a lakóingatlanok átadása után készítik el a járdákat, hogy a kitaposott ösvények jelöljék ki a járdacsíkok nyomvonalát és szélességét. Hasznos információkat olvashatunk ki abból is, hogy hol milyenek a falfirkák, hol szedik szét rendszeresen a kerítést, vagy hol szemetelnek az emberek, míg máshol eszükbe sem jut.

A közösségi terek kialakításában a legjobb megoldás, ha a meglévő és megfigyelt térhasználati stratégiákhoz illeszkedik. Például kerékpárutakat biciklisták, az épületek megközelítését a mozgássérültek viselkedésének résztvevő megfigyelése alapján lehet elemezni és tervezni.